

TEXNIKALÍQ TERMINLERDÍŃ STRUKTURALÍQ ANALIZI

Karamadinova Barno

Qaraqalpaq mámleketlik universiteti Qaraqalpaq
filologiyası 2-kurs magistrantı
<https://doi.org/10.5281/zenodo.20537904>

ARTICLE INFO

Qabul qilindi: 26-may 2026 yil
Ma'qullandi: 28-may 2026 yil
Nashr qilindi: 30-may 2026 yil

KEYWORDS

sózler: strukturalıq analiz,
terminologiya, neologizm,
morfologiyalıq model,
analitikalıq usıl, sintetikalıq
usıl.

ABSTRACT

Bul maqalada qaraqalpaq tilindegi texnikalıq terminlerdiń strukturalıq analiz máseleleri kórip shıǵıladı. Maqalada texnikalıq terminlerdiń jasalıw usılları, olardıń morfologiyalıq, semantikalıq hám sintaktikalıq qásiyetleri ilimiy tiykarda analizlenedi. Sonıń menen birge, leksika-semantikalıq, sintetikalıq hám analitikalıq usıllar arqalı jasalǵan terminlerdiń ózgeshelikleri kórsetiledi. Bir komponentli hám kóp komponentli terminlerdiń strukturalıq modeli, abbreviaturalıq hám gibrıdli terminlerdiń qalıplesiw procesleri izertlenedi. Maqalada zamanagóy texnologiyalar rawajlanıwı nátiyjesinde payda bolıp atırǵan neologizmler hám internacional terminlerdiń qaraqalpaq tiline beyimlesiw máselelerine de ayrıqsha itibar qaratıladı. Izertlew nátiyjeleri qaraqalpaq texnikalıq terminologiyasınıń sistemalı rawajlanıp atırǵanın hám termin jasaw múmkinshilikleriniń joqarı ekenligin kórsetedi.

Házirgi dáwirde ilim-pán, informatika, avtomatizaciya, robototexnika hám sanlı texnologiyalardıń tez rawajlanıwı til sistemasına kúshli tásir kórsetpekte. Ásirese, texnikalıq terminologiya jámiyetlik rawajlanıwdıń eń aktiv qatlamlarınıń biri bolıp tabıladı. Sebebi hár bir jańa texnologiya, jańa qural yamasa jańa process tilde jańa termin payda etedi. Sol sebepli texnikalıq terminlerdiń strukturalıq analizine ayrıqsha ilimiy itibar qaratıladı. Strukturalıq analiz terminniń jasalıw modeli, grammatikalıq qurılısı, semantikalıq mazmunı, komponentlik quramı hám terminologiyalıq sistemadaǵı ornın anıqlawǵa járdem beredi [1].

Texnikalıq terminlerdiń qalıplesiwı til sistemasınıń sırtqı texnikalıq hám social-ekonomikalıq faktorlarǵa beyimlesiw procesi menen tıǵız baylanıslı. Ilim hám texnikanıń rawajlanıwı nátiyjesinde ulıwma qollanılatuǵın sózler jańa terminologiyalıq mazmun iyeleydi. Bul process terminologiyalıq sistemanıń bayıwına hám milliy tilde ilimiy stildiń qalıplesiwine alıp keledi.

Texnikalıq terminlerdi jasawda tiykarınan leksika-semantikalıq, sintetikalıq hám analitikalıq usıllar qollanıladı. Leksika-semantikalıq usılda bar bolǵan sózlerdiń mánisi keńeyedi yamasa metaforalıq túrde

jaña texnikalıq mazmun payda boladı. Mısalı, “kóz” sózi optikalıq sensor mánisinde, “qol” sózi bolsa robot manipulyatorınıń bólegi retinde qollanıladı. Bul metaforizaciya procesi texnikalıq terminologiyada júdá aktiv hádiyse sanaladı.

Metaforalıq termin jasaw adam sanasındağı uqsaslıq principine tiykarlanadı. Adam organizmindegi aǵzalar yamasa tábiyat qubılısları texnikalıq qurılmalar menen salıstırılıp, jaña terminologiyalıq birlikler payda etiledi. Mısalı, “tamır” sózi kabel sistemalarında signal tarmaǵın ańlatıw ushın qollanılıwı múmkin. Sol sıyaqlı “yad” sózi psixologiyalıq túsinikten elektron maǵlıwmat saqlaw sistemasınıń atına aylanǵan.

Leksika-semantikalıq termin jasaw procesinde abstrakciyadan konkretlikke ótıw processi de kózge taslanadı. Mısalı, “baylanıs” sózi dáslep sociallıq qatnastı bildirse, házir texnikalıq sistemalarda sımli hám sımsız kommunikaciya texnologiyasınıń atı retinde qollanıladı. Demek, sózdiń semantikasi texnologiyalıq talapqa mas túrde jańalanadı.

Sintetikalıq usıl qaraqalpaq tilindegi texnikalıq termin jasawdıń eń ónimli modelllerinen biri sanaladı. Sebebi qaraqalpaq tili agglyutinativ til bolıp, qosımshalar arqalı jaña sóz jasaw imkanıyatı joqarı. Texnikalıq terminologiyada qosımshalar járdeminde qurılma, process, qural hám professionallıq atlar jasaladı.

Instrumentallıq modelde -ǵısh/-gish, -qısh/-kish qosımshaları aktiv qollanıladı. Bul qosımshalar is-hárekettiń quralın bildiredi. Mısalı, “súzgish” filtrlew qurılmasın, “qosqısh” baylanıstırıw qurılmasın, “tartqısh” mexanikalıq tartıw qurılmasın ańlatadı. Bul model texnikalıq terminologiyada eń ónimli morfologiyalıq modelllerden biri esaplanadı.

Substancial modelde -ma/-me qosımshaları arqalı texnikalıq obyekt atları jasaladı. Mısalı, “qurılma”, “tizbe”, “qosıw” sıyaqlı terminler process yamasa qurılmanı ańlatadı. Bunday terminler texnikalıq tekstlerde júdá kóp qollanıladı, sebebi olar process penen obyektiniń bir-biri menen baylanısın anıq kórsetedi [2].

Professional-operacional modelde -shı/-shi qosımtaları arqalı professionallıq terminler jasaladı. Mısalı, “baǵdarlamashı”, “xabarshı”. Bul terminler texnikalıq processlerdi basqarıwshı subyektlardi ańlatadı. Ásirese, informatika hám avtomatizaciya tarawlarında bunday terminlerdiń sanı tez artıp barmaqta.

Analitikalıq usıl zamanagóy texnikalıq terminologiyaniń tiykarǵı belgilerinen biri bolıp tabıladı. Bul usılda eki yamasa birneshe leksema birigiwi arqalı jaña termin jasaladı. Házirgi ilim-pánniń quramalasıwı sebebinen bir komponentli terminler kem bolıp qaldı. Sol sebepli kóp komponentli terminlerdiń sanı artıp barmaqta [5].

Atlıq + atlıq modeli arqalı “quyash paneli”, “basqarıw sisteması”, “kúsh blogı” sıyaqlı terminler jasaladı. Kelbetlik + atlıq modeli bolsa “sanlı televideniye”, “sımsız baylanıs”, “joqarı voltli sistema” sıyaqlı terminlerdi qalıplestiredi. Bul modeller texnikalıq obyektiniń qásiyetin anıq hám túsinikli beriw ushın áhmiyetli.

Analitikalıq termin jasawda kalkalaw processi ayrıqsha orn tutadı. Bunda shet tilindegi terminniń strukturası saqlanıp, komponentleri milliy tilge sózbe-sóz awdarıladı. Mısalı, “Artificial Intelligence” termini “jasalma intellekt”, “Hard disk” termini “qattı disk” túrinde qollanıladı. Kalkalaw processi milliy terminologiyani rawajlandırıwda áhmiyetli faktor sanaladı.

Texnikalıq terminologiyada monosemiya principini tiykarǵı talaplardıń biri esaplanadı. Bir termin tek bir mánige iye bolıwı kerek. Sebebi texnikalıq kommunikaciya anıqlıq hám

túsiniklilik joqarı dárejede bolıwı lazım. Bir terminniń bir neshe mánde qollanıwı texnikalıq túsinbewshilikke alıp keliwi múmkin.

Texnikalıq terminlerdiń strukturalıq klassifikaciyasında atlıq terminler baslı orın tutadı. Atlıq terminler texnikalıq obyekt, qural, process yamasa sistema atların bildiredi. Olar grammatikalıq jaqtan atlıq sóz toparına tiyisli boladı. Mısalı, “motor”, “transformator”, “ventil”, “nasos”, “kabel”.

Atlıq terminler birneshe model arqalı jasaladı. Birinshi model túbir + qosımsha modeli bolıp tabıladı. Mısalı, “basqarıw”, “jalǵaw”, “qosıw”. Ekinshi model eki túbir sózdiń qosılıwı arqalı jasaladı: “elektrostanciya”, “kóshirmeli mashina”. Bul terminlerde qosımshalar hám sóz komponentleri bir-biri menen tıǵız sintaktikalıq baylanısta boladı.

Texnikalıq terminologiyada abbreviaturalıq terminler de keń qollanıladı. Mısalı, “EHM”, “KPD”, “AC”, “DC”. Bunday terminler kommunikaciyanı qısqartıw hám tezlestiriw maqsetinde payda bolǵan. Ásirese, elektrotexnika, informatika hám telekommunikaciya tarawlarında abbreviaturalıq terminler júdá aktiv qollanıladı.

Kelbetlik terminler texnikalıq obyektıń sapalıq qásiyetlerin bildiredi. Olar morfologiyalıq hám analitikalıq usıllar arqalı jasaladı. Morfologiyalıq modelde -lı/-li, -sız/-siz, -ǵan/-gen qosımshaları aktiv qollanıladı. Mısalı, “kúshli”, “qızǵan”, “jalǵawlı”.

Analitikalıq modelde “bir fazalı”, “kóp qatarlı”, “joqarı voltlı”, “tómenlew basımlı” sıyaqlı terminler jasaladı. Bunday terminler texnikalıq sistemaniń sapalıq belgilerin anıq kórsetedi.

Feyil terminler texnikalıq proceslerdi hám operaciyalardı ańlatadı. Olar instrukciya, texnikalıq hújjet hám ekspluataciya materiallarında keń qollanıladı. Feyil terminlerdiń jasalıwında -law/-lew, -tır/-tir, -dır/-dir qosımshaları aktiv qatnasadı. Mısalı, “retlew”, “toqtatıw”, “kúsheytiriw”, “qosıw”.

Texnikalıq terminler strukturalıq jaqtan bir komponentli hám kóp komponentli terminlerge bólinedi. Bir komponentli terminler sanlıq jaqtan kem bolsa da, olar terminologiyalıq sistemaniń tiykarın quraydı. Mısalı, “motor”, “kabel”, “turba”, “ventil”.

Kóp komponentli terminler bolsa zamanagóy texnikalıq terminologiyada basım orın iyeleydi. Izertlewlerge qaraǵanda, kóp komponentli terminlerdiń 60-65% eki komponentli, 25-30% úsh komponentli, qalǵan bólegi tórt yamasa onnan artıq komponentli terminlerden ibarat. Komponent sanınıń kóbeyiwi menen terminniń ayılıwı qıyınlasadı hám qısqarıw tendenciyası payda boladı [3].

Texnikalıq terminologiyada neologizaciya procesi ayrıqsha áhmiyetke iye. Sebebi texnologiya rawajlanǵan sayın jańa terminler payda boladı. Neologizaciya semantikalıq, strukturalıq, internacional hám gibriddi túrlerde kórinedi. Mısalı, “smartlı”, “onlaynı”, “sanlı texnologiya”, “robototexnika”.

International neologizmler kóbinese ingliz hám rus tillerinen kirgen terminlerden ibarat. Bul terminler qaraqalpaq tiliniń fonetikalıq hám grammatikalıq sistemasına beyimlesedi. Mısalı, ingliz tilindegi terminlerge qaraqalpaq qosımtaarı qosılıp, “robotlı”, “diskli”, “fayllaw” sıyaqlı gibriddi terminler jasaladı [4].

Neologizmler dáslep “termin-kandidat” retinde qollanıladı. Waqt ótken sayın olar standartlasıw procesinen ótip, ulıwma qollanılatuǵın standart termin dárejesine jetedi. Mısalı, “kompyuter” sózi dáslep jańa termin bolsa, házir ulıwma qollanılatuǵın sózge aynalǵan.

Juwmaqlap aytqanda, texnikalıq terminlerdiń strukturalıq analizi qaraqalpaq tiliniń termin jasaw múmkinshilikleriniń joqarı ekenligin kórsetedi. Leksika-semantikalıq,

morfologiya hám sintaktikalıq usıllar arqalı terminologiyalıq sistema úzliksiz rawajlanıp barmaqta. Ásirese, neologizmlerdiń, internacional terminlerdiń hám gıbridli modellerniń kóbeyiwı qaraqalpaq texnikalıq terminologiyasınıń zamanagóy ilim-pán menen integraciyalıq dálilleydi

Paydalanılğan ádebiyatlar:

1. Berdimuratov E. Qaraqalpaq tili terminleri. –Nókis, «Bilim», 1999.
2. Dáwletov A. Dáwletov M., Qudaybergenov M., Házirgi qaraqalpaq ádebiy tili. Morfemika. Morfonologiya. So'z jasali'w. Morfologiya. –No'kis, «Bilim», 2010.
3. Баскаков Н.А. Состав лексики каракалпакского языка и структура слова. Сб. Исследования по сравнительной грамматике тюркских языков. Часть IV. Лексика. – М.,1962.
4. Максютова М.А. Шет тил сөзлериниң русша-қарақалпақша сөзлиги. Нөкис, «Билим», 1992.
5. Нурмахова Ж. Қарақалпақ тилиндеги социаллық-экономикалық терминлер. Канди.дисс. –Нөкис, 1998.

